

Лідія АРТЮХ
(Київ)

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ В УМОВАХ КУЛЬТУРНО-ЕКОНОМІЧНОГО УТИСКУ ВЛАДИ (НА МАТЕРІАЛІ С. ТОВСТЕНЬКЕ)

У 1992 році у Фондах (науковому архіві) Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М. Т. Рильського НАН України я натрапила на невелику неопубліковану раніше замітку Володимира Гнатюка «Товстенке, его лад і звичаї»¹, яку з коментарями надрукувала в журналі «Народна творчість та етнографія»². Повернутися до цього матеріалу Володимира Гнатюка і подивитися на нього під новим кутом зору мене спонукала проблематика, яка нині є надзвичайно актуальною і входить у планову тему нашого відділу – «Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя».

Володимир Гнатюк розповідає про побутову культуру села Товстенке Гусятинського повіту (нині Чортківський район Тернопільської області). Замітка не датована, але можна впевнено припустити, що написана вона ще до Першої світової війни, на початку ХХ століття.

Починає свій опис дослідник з проблеми зайнятості. Розділивши населення на хлопів – українців (тодішня самоназва «русини») і шляхту – поляків, він визначає як основну діяльність і тих, і інших – працю у власних господарствах, при місцевій гуральні або на сезонних роботах у чужих селах. При цьому наймитувати чи слугувати тутешні пани беруть лише чужих, ніхто і ніколи з місцевих не наймається за наймита чи слугу до панського чи багатого двору в своєму селі: «Коли слуга відойде, фактор зійде ціле село, шукаючи нової і вертає з нічим до свого пана, що його вислав, тай каже ему: Тутейший нарид, то якийсь дуже панський»³.

І далі етнограф продовжує розвивати тему «панськості». Чи то шляхтич, чи то хлоп, на його думку, ніколи не відізнається на звичайне звертання, а гордо зауважить: «Мені ся належить «пан» перед прізвисьцем»⁴. Кожен товстенецький мешканець прагне й називатися по-панськи: не Іваном, а Яном, не Йосипом, а Юзефом і т. п. Шляхта, навіть найбідніша, носила не прості кожухи («бо то хлопські»), а криті сукном, на ногах шляхтич мав «польські» чоботи, на вікнах висіли фіранки, а у хаті стояли «панські» меблі. Власне, вони не дуже й відрізнялися від «хлопських»: замість мисника висіла шафка, а замість лав стояли бамбетлі – ши-

рокі лави-ліжка зі спинками. (До речі, у перекладі з польської *bambetl* означає «непотріб», «мотлох»).

В. Гнатюка зачіпає снобізм товстенецького люду, особливо жінок і дівчат, які «аж до переседи пнуть ся між панство»⁵. Критично оглядає етнограф побутові сценки: «Напр., приходять до sklepu [= магазину] якась дівчина та й каже: «Пане ерметий, дайте мені за яйця або часами желізка для запікання гривки, миделка пахнющого і т. п. приборів тоалетових»⁶. З гіркою іронією дослідник зазначає: «Хлопські дівчата стараються нічим не різнитись від шляхотських, але все не можуть... Пересада строїв є зіпсутем великим, навіть хоробою народу товстенецького; бо не одно бідне, нпр, дівча, голодуючи, тяжко душить, ховає грайцари зароблені в дворі, щоб мати такі черевики на високих корках, «як тамта має», або пудру купити та перкалів шляхоцьких! Найяркше пробиваєсь вдача народу тутейшого на Великдень. Дівчата в повивертаних черевиках бігають по пришиві, вертять ся, пописують ся вбраннячком»⁷.

При цьому переважне українське оточення впливало на широке побутування в Товстенському української мови. В. Гнатюк зауважує, що «всі говорять по-руськи» (тобто українською), хоча «мова звичайно макароністична, змішана з польською»⁸.

Як бачимо, опис села й характеристику його жителів подано у незвичній для В. Гнатюка манері гострої критичності, гіркою кепкуванням й поблажливою терпимістю. Негативно оцінюючи прагнення населення долучитися в будь-який спосіб до «шляхетської» культури, автор засуджує потяг до «панськості», що поширювався в ті часи, мабуть, не лише в цьому одному населеному пункті Галичини. Дбаючи про збереження рис, властивих справжній «русинській» (українській) культурі, він у більшості своїх фольклористичних і етнографічних творів високо оцінював саме цей автентичний, самобутній і багатий шар народної культури. Видатний вчений і знавець народної творчості, В. Гнатюк прагнув популяризувати не лише значення цього прошарку культури, але й ідеї рівності та демократії. І цією статтею він упевнено висловив свою позицію – справжнього вченого.

Матеріали сучасної експедиції до с. Товстенке свідчать, що після 1918 року ситуація дещо змінюється. У селі були (і досі діють) греко-католицька церква і римо-католицький костел. До I Світової війни можна було ще бачити весільні поїзди міжнаціональних шлюбів. Такі поїзди відрізнялися двома прапорами (фанамі) на бричках: біло-червоним польським і жовто-блакитним українським. Міжнаціональні шлюби хоч і траплялися нечасто, проте й не були винятком. Діти, народжені від таких шлюбів, записувалися залежно від статі: хлопці – за національністю

батька, дівчата – за національністю матері. Так само було і з вибором конфесії: з матір'ю-полькою дівчата ходили до костелу, а хлопці з батьком-українцем – до церкви. Якщо ж батько був поляком, то сини молилися у костелі, а дочки з матір'ю, відповідно, у церкві. Польські хлопці нерідко брали до шлюбу товстенецьких дівчат-«русинок». Польські ж дівчата неохоче віддавалися за українців, оскільки неофіційний соціальний статус у шляхти був вищий: «Воліла бим вийти за шляхоцького ходака, ніж за найбагатшого хлопа», – писав за словами товстенецьких дівчат В. Гнатюк. Після підпорядкування території Галичини Польщі ситуація змінилася ще дужче. Міжнаціональні шлюби стали зовсім рідкісним явищем. Навіть час виміряли в селі за такою подією, приміром: «Це було того року, коли Яцек Каміньський взяв Роману Гацалюк».

Землю в ті часи міг купити лише римо-католик. Тому траплялися випадки переходу українців у католицьку віру задля можливості купівлі морга-другого землі*. Так само чинили й «хлопи», що хотіли вчити своїх дітей у гімназії. Проте це викликало негативну реакцію з боку односельців. Земляки-українці таких людей засуджували, обмежували спілкування з ними, майже не родичалися, не брали в куми.

Якщо на початку ХХ століття населення села святкувало і православні, і католицькі свята, то вже у 20-і роки з'являється тенденція до суворого розмежування. Українці активніше святкують свята, яких не мали поляки, цим самим підкреслюючи свою «українскість». Зелені свята на Трійцю поляки не святкували (у них це Свято Святого духа). Тому Трійця стає певним символом національної приналежності: «Вже у 30-і роки, – розповідають старожили, – щоб показати, що ми – українці, від церкви ходили з братством до Могили (січових стрільців), щоб маїти її зіллям. Маїли хати, ворота, шопи вербов, липов, ясенем. Долівку в хаті стелили лілеєм». Так само знаковим було й свято св. Андрія («Андрея»). Дівчата бавилися в гадання – пекли балабушки для голонних псів, ворожили на кілках плоту, стукали ложками по плоту й питали господарів: «Чи є ви всі?», щоб отримати відповідь: «Є всі, абисьте віддавали ся всі!». Увечері пекли «Паленицю» (аналог «Калити») й разом із хлопцями розігрували веселу виставу. Відзначають, що «забави на Андрія заводили українці, поляки з Паленицев не бавилися».

На всі свята всі українці, і молодь, і старші люди, вбиралися в ошатні вишиванки. Десь поділася мода на польсько-міські «блюзи». Вишиванки стають ще одним із важливих символів національної приналежності.

Що ж сталося з товстенецькими «русинами» за десяток років? Чому так змінюється самосвідомість?

За спогадами старожилів, «русин і поляк за Австрії були єднакі, рівні. Хто бідний, то бідний, а хто заможний, то заможний. Бо влада австрійська була. А вже за Польщі то не стало так добре. Не билися, але русинам з поляками було зле. Верх їх був. Школи були їхні, читальні. Тоді дівчата й хлопці українці взялися тримати своїх звичаїв». Отже, доки існувала Австро-Угорська імперія і два народи почували себе у відносно рівному становищі щодо владних структур, більш урбанізована побутова культура польського населення (і шляхти, й селян) була взірцем для охочої до новинок молоді. Звідси й високі «обцаси» (підбори, каблуки), й «блюзи» з купованим мереживом замість вишиваних сорочок, і мереживні фіранки на вікнах замість квітів і навіть зміна «на польський манір» імен: Іванки на Янку, Софію на Зосю, а Степана на Стефана й т. п. В. Гнатюк теж помічає ще у довоєнні часи прагнення товстенецьких мешканців жити «як в місті»: у строях, зачісках, інтер'єрах хат тощо. Урбанізована побутова культура завжди була (а переважно й досі є) законодавицею моди, і тому більшість її елементів стають для сільських жителів престижними й швидко поширюються.

До речі, подібні впливи «міської» російської культури на українське населення великих слобід Воронезької губернії, де українці й росіяни були розселені дисперсно, також відзначають етнографи в кінці ХІХ століття. Це виявлялося в реєстрації українських прізвищ на російський лад (Яцьков, Кащенков, Зозулін), у відданні переваги міському костюму замість українського народного місцевого строю. При цьому автор замітки відзначає стійке збереження української мови в побуті, побутування українських пісень, виразний національний колорит у весільних, великодніх і різдвяних обрядах і обрядовому харчуванні⁹.

У 1918 році після розпаду Австро-Угорської імперії значна частина Галичини відійшла до Польщі. Відтак відбувається зміна влади, а також зміна ставлення, передусім з боку влади, до підвладного тепер українського населення. Навзаєм починається спершу несвідомий, а за тим і свідомий рух протесту з його боку. Імперські амбіції панівної польської адміністрації зачіпають не лише владну верхівку, але й спускаються на нижчі прошарки населення. Майже забуті міжнаціональні шлюби, практично більше не відбуваються спільні польсько-українські свята.

Обрання війта з українців уже стає неможливим, всі громадські й адміністративні структури контролюються польським урядом. Уряд прагне встановити нові авторитарні правила, де б контролювалися не лише суспільні форми буття, але й особисті: мова, конфесія, побутова культура, освіта. Авторитарний режим спричиняє й професійний і економічний утиск. Напри-

клад, господарям, що змінювали греко-католицьку конфесію на римо-католицьку, виділялося два морги землі.

Навіть володіння мовою визначалося адміністративною, регулювався весь комплекс офіційних спілкувань, з освітою включно. Для української мови залишалася лише побутова сфера в своєму етнічному колі. Якщо до 1918 року мовне спілкування було паритетним (українці спілкувалися між собою українською, з поляками – польською, поляки – так само: між собою говорили польською, а до українців зверталися українською), то пізніше ситуація змінюється. І поляки, й українці воліють звертатися одне до одного своєю рідною мовою. При тому, що всі товстенецькі мешканці добре володіли обома мовами, це не створювало незручностей у спілкуванні, але підкреслювало національне розмежування.

Мовне силювання, метою якого була мовна асиміляція, породжувало протилежний ефект: українці самотужки створюють свої читальні, ставлять самодіяльні вистави українських авторів, поширюється мода на українську пісню. Подібні дії влади викликають спротив і замість пригнічення – підвищення рівня національної гідності. Населення не може прийняти таку владу, її визнає лише та його частина, котра належить до «панівного», владного етносу.

Символом свого, етнічного, національного, знаком відмінності від недавно ще привабливих сусідських побутових чеснот стають: одяг, мова, пісня, обряди (весілля, веснянки, Зелені свята – Трійця, Андрія). Використовуються знаки як форма протесту: колір стрічки в косах, прапори-фани у весільних поїздах, вишиванки, календарні свята, збори молоді з піснями й танцями біля поставленої близько села і біля церкви «фігури» – хреста, поставленого на спомин загиблим у боях українцям. Виразно простежується зміна стереотипу поведінки: те, що ще недавно було престижним, привабливим стає чужим і ворожим. Опозиційні настрої до дій влади стають нормою побутового життя. З'являється усвідомлення ураженої й відродженої гідності. Активно іде процес самоусвідомлення, самовизначення людини як особи, що належить до певної культури, національної спільноти. Отже, в соціальних структурах нібито починає діяти фізичний закон рівності дії й протидії.

* Морг – 0,56 га

⁶ Там само.

⁷ Там само. – арк. 4.

⁸ Там само. – арк. 3.

⁹ П-ский Б. Воронежские хохлы // Киевская старина. 1885. Апрель. Т. XI. – С. 633–648.

¹ Фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ. Фонд 28–2. Оп. 30 д. арк. 5.

² Народна творчість та етнографія. 1993. № 2. – С. 72–77.

³ Фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ. – Фонд 28–2, оп. 30 д. арк. 1–2.

⁴ Там само. – арк. 2.

⁵ Там само. – арк. 3.